

Svojom tezom o »utemeljiteljskom ubojstvu« René Girard zaključuje drugo poglavlje svoje knjige: »Iza Kristove muke, iza brojnih biblijskih drama, iza goleme količine mitskih drama, iza arhaičnih obreda, uočavamo isti proces krize i njezina razrješenja, utemeljen na nesporazumu o jedinstvenoj žrtvi, isti 'mimetički ciklus'. Ako proučimo arhaične predaje i utemeljiteljske mitove, uviđamo da oni obznanjaju temeljnu i utemeljiteljsku ulogu jedinstvene žrtve i njezina jednodušnog ubojstva. Ta ideja je posvuda prisutna« (str. 105). Dakle, doktrina utemeljiteljskih ubojstava za René Girarda nije samo mitska, nego i biblijska.

U trećem dijelu knjige, »Pobjeda križa« (str. 129–223), dijelu koji je najopsežniji po broju stranica i najvažniji, autor nastoji »odrediti zajedničko obilježje mitskoga i evanđeoskoga« (str. 132). Zajedničko obilježje mitova i evanđelja postoji i prema René Girardu, a »to je mimetički ili 'sotonski' ciklus koji se očituje kao trodijelni niz: kriza, potom kolektivno nasilje i naposljetku religiozna epifanija« (str. 132). Određivanje zajedničkih obilježja mita i biblijskih opisa omogućava nam da uočimo i njihovo neporecivo razilaženje, nepremostiv ponor. Autor uspoređuje veliki biblijski opis, priču o Josipu, s najpoznatijim od mitova, s mitom o Edipu i zaključuje: »Mit i biblijska povijest sukobljuju se na odlučujućem pitanju koje je postavilo kolektivno nasilje. To je pitanje o njegovoj utemeljenosti, opravdanosti. U mitovima su izgnanstva junaka svaki put opravdana. U biblijskom opisu nisu nikada. Kolektivno se nasilje ne može opravdati« (str. 137). Biblijske priče osporavaju ispravnost žrtvovanja. Ta strategija dosegla je svoj vrhunac u novoza-vjetnoj priči o Isusu Kristu. Girard tvrdi da, za razliku od mita, Isus znači vrhunac nijekanja žrtvene prakse. Sam Bog je na sebe preuzeo ulogu žrtve, utjelovivši se kao čovjek. Njegovo uskrsnuće konačna je po-

bijeda žrtve nad progoniteljima. To je, prema autoru, i pobjeda judeokršćanske civilizacije nad mitskom. Ujedno, to je pobjeda koja je odredila kulturni i civilizacijski identitet Zapada. Novina Novoga zavjeta jest u ustrajnosti da Isus bude zadnja žrtva, da do kraja razotkrije i ukine odvratnu praksu žrtvovanja.

Sam autor priznaje da je njegovo istraživanje samo neizravno teološko, pomoću evanđeoske antropologije koju su, prema njemu, teolozi zaboravili a on je racionalnim tumačenjem zapravo proširuje i pritom ističe da prihvaća prijedlog Simone Weil da su evanđelja ponajprije teorija o čovjeku. René Girard je bez sumnje jedan od važnijih religijskih mislilaca na prijelazu iz 20. u 21. stoljeće. Možemo biti zahvalni izdavačkoj kući AGM na prijevodu ove knjige, jer je to dosad njegovo jedino djelo prevedeno na hrvatski jezik, no ujedno i kapitalno djelo. Autor smatra da je rasvjetljujući istinu o mimetičkim zanosima i žrtvenim mehanizmima u mitu i Bibliji razotkrio tajnu Sotone i zato je svojoj knjizi i dao naslov prema citatu iz Lukinog evanđelja (usp. Lk 10,18), *Promatrah Sotonu kako poput munje pade*. Možda bi kao antropologu i filozofu bilo ipak primjerenije knjizi dati naslov prema njezinoj glavnoj temi »Mimetički zanos i žrtveni mehanizmi u mitu i Bibliji«.

Nela Gašpar

Grace DAVIE, *Religija u suvremenoj Europi: mutacija sjećanja, Golden marketing – Tehnička knjiga*, Zagreb, 2005., 286 str.

Ova nova, teorijski i empirijski fundirana studija o religiji u Zapadnoj Europi poznate britanske sociologinje religije Grace Davie, značajan je doprinos razu-

mijevanju religijske situacije na prijelazu iz 20. u 21. stoljeće u europskom kontekstu koji se ubrzano mijenja. Na više od 280 stranica knjiga sadrži popis slika i tablica te uvod, 10 poglavlja, bilješke, popis literature i indeks.

U uvodu (str. 13–19) autorica ističe da ovu knjigu ne bi trebalo promatrati izdvojeno; ona je tek jedna od novih radova na tome području koji svi zajedno predstavljaju važan pothvat: »sagledavanje europske religije na prijelazu iz dvadesetog u dvadeset prvo stoljeće« (str. 13). S namjerom da opiše, objasni i razumije prirodu religioznosti u Zapadnoj Europi u kontekstu globalnih zbivanja Grace Davie kroz teorijsko-analički pristup koji je prije svega sociološki, razmatra odnos religije i šireg društva, i to društva, naglašava autorica, koje se brzo mijenja, ali i društva čija je povijest nerazmršivo povezana s pojavom i razvojem kršćanstva. Empirijsko polazište za analizu su različiti sociološki izvori, kvalitativni i kvantitativni (ponajviše longitudinalni podaci *Europskog istraživanja vrednota*). Međutim, autorica velik značaj pridaje i povijesnoj dimenziji bez koje ne bi bilo moguće razumjeti ni europsku religiju kao cjelinu, ni religijski život europskih zemalja. Teorijski se u tom smislu ona oslanja na Davida Martina i osobito na francusku sociologinju religije, Danièle Hervieu-Léger i njezin koncept religije kao »autoriziranog sjećanja«, drugim riječima, tradicije, što leži u srži religijskog vjerovanja. Autorica se, nadalje, u svojim analizama oslanja na rezultate svojega dugogodišnjega rada na poučavanju religije u suvremenoj Engleskoj te konceptu »vjerovanje bez pripadanja« koji je razvila i koji se, po njezinu mišljenju, širi na Europu.

Prvo poglavlje (str. 19–40) ima dva dijela. Prvi ispituje značajke religijskog života u Zapadnoj Europi u cjelini, drugim riječima, usredotočuje se na ono što je Eu-

ropi zajedničko, pa tako i na njezino religijsko naslijeđe. Grace Davie daje empirijski pregled i profil religije u Zapadnoj Europi, temeljem analize podataka iz *Europskog istraživanja vrednota*. Komparirajući podatke za »katoličke zemlje« (Belgiju, Francusku, Irsku, Italiju, Portugal, Španjolsku), zatim »miješane zemlje« (Veliku Britaniju, Nizozemsku, Sjevernu Irsku, Zapadnu Njemačku), te »luteranske zemlje« (Dansku, Finsku, Island, Norvešku i Švedsku), autorica opisuje trendove koji su zajednički kontinentu u cjelini. To je balansiranje između jedinstva i različitosti kako u vremenu tako i u prostoru – između zajedničkoga religijskog naslijeđa na osnovi kršćanskih vrijednosti, zajedničkoga uočenog trenda necrkvenosti, ali i razlikama u religioznosti između religioznijih katoličkih zemalja i manje religioznih protestantskih zemalja s europskog sjevera. Pritom se izdvajaju zemlje u kojima je znatan dio stanovništva bez religijske pripadnosti. Grace Davie, međutim, ukazuje i na nedostatke podataka *Europskog istraživanja vrednota* iz kojih se ne može utvrditi zbog čega postoje tako značajne razlike među pojedinim europskim zemljama. Autorica knjige spominje i drugu manjkavost tog istraživanja koje se sastoji u činjenici da su uzorci istraživanja za svaku zemlju premaleni da bismo dobili iole smislene podatke o vjerskim manjinama (kao alternativnim oblicima religijskog sjećanja) koje su sve važniji dijelovi europskoga stanovništva. Objašnjenje se traži u odnosima između Crkve i države, te u napetosti i partnerstvu između religije i potrage za nacionalnim integritetom i identitetom. Ključne točke za razumijevanje problema jesu raskol kršćanstva u 11. stoljeću na katoličanstvo i pravoslavlje, a zatim i reformacija u 16. stoljeću. Autoricu to dovodi do zaključka da se ne može govoriti o europskoj religiji, već o religijama Europe. »Ako su

nastajanje nacije-države i uloga religijskog čimbenika u tom procesu dominirali europskom poviješću od ranog novovjekovlja do kasnog dvadesetog stoljeća, mogućnost da posljednja desetljeća tog stoljeća upućuju na početke obrata u tom procesu zahtijeva ozbiljno razmatranje» (str. 38). Stoga autorica na kraju prvog poglavlja knjige pokazuje da su izgradnja većeg europskog identiteta i razvoj ekumenskih težnji dio istog procesa.

U drugom poglavlju (str. 43–57) autorica se bavi teorijskim pitanjima koja proizlaze iz navedenih empirijskih nalaza, i tu se oslanja na tri recentna teorijska koncepta koji se, svaki na svoj način, nastavljaju na prijašnje rasprave o sekularizaciji vodeći računa o promjenjivoj prirodi europske religije, ali izvlačeći vrlo različite zaključke kad je riječ o objašnjenjima tih nalaza kao i o njihovim predviđanjima za budućnost. Ono što autorica u ovoj knjizi izlaže je »pokušaj da se shvati kako priroda europske religije koja nastaje iz složene prošlosti tako i oblici što će ih to sjećanje ili sjećanja vjerojatno poprimiti na prijelazu iz dvadesetog u dvadeset prvo stoljeće. To je dio svijeta koji obilježava neuobičajeno niska razina aktivne religioznosti, ali razmjerno visoka razina nominalnog vjervanja; ili, kraće rečeno, Europa vjeruje, ali ne pripada. Sljedeća zadaća mora biti ispitivanje veza između tih dviju varijabla i njihovih posljedica za one institucije – i vjerske i sekularne – koje se osjećaju odgovornim za održavanje, pozitivno i konstruktivno, biti vjerskih tradicija Europe (ili se odlučuju ne održavati ih)« (str. 53).

Tema trećeg poglavlja (str. 59–84) su odnosi Crkve i države. »Nema sumnje da su institucionalne crkve Europe na prijelazu u treće tisućljeće znatno manje važne u usporedbi s njihovim pandanima gotovo u bilo kojem trenutku europske povijesti. ... No, crkve su i dalje veoma važni čimbeni-

ci na različitim razinama društvene zbilje. Kao dobrovoljne organizacije one su i utjecajne i djelotvorne, i uspješno se natječu sa sličnim ustanovama u europskom društvu. Stoga crkve, kao i sve druge organizacije, zahtijevaju i ustavni položaj i pravno postojanje. Također, crkve trebaju izvor financiranja i, normalno, prisutnost svećenstva žele li biti djelotvorne na bilo kojoj razini društva.« Prva dva odjeljaka ovog poglavlja bave se najprije jednim pa drugim problemom. Na kraju poglavlja, rasprava se vraća volonterskom sektoru i široj raspravi o civilnom društvu, kako bi se procijenilo trajno značenje institucionalnih crkava kao pravnih nositelja religijskog sjećanja u suvremenom europskom društvu. Uoči 21. stoljeća čini se da je dovoljan broj vjerskih neaktivnih skupina zadržao nominalnu, ako ne i zastupničku, sponu sa svojim crkvama kako bi zastupnička uloga bila moguća; dapače, ona se u mnogim pogledima potiče. Otvoreno je pitanje hoće li još dugo biti tako, jer je jedna od vrlo očitih opasnosti zastupničkog djelovanja odsutnost izravne veze između institucionalnih crkava i stanovništva u cjelini. Možda to neće rezultirati trenutnim gubitkom vjerske osjetljivosti; međutim, dovest će do dramatičnog pada, iz naraštaja u naraštaj, religijskog znanja. U suvremenoj je Europi visoka norma nepoznavanja čak i osnovnih shvaćanja kršćanskog nauka.

Dok se u prethodnom poglavlju autorica uglavnom bavila premještanjem državnih crkava Europe unutar dobrovoljnog ili nevladinog sektora, u središtu zanimanja četvrtog poglavlja (str. 87–108) autorica se usredotočuje na ljude koji nastanjuju te promjenjive organizacije. Kako bismo shvatili složenu prirodu tih procesa, autorica ističe da je prijeko potrebno uzeti u obzir ne samo promjenjivu prirodu europske religije nego i promjenjivost demografije Europe u cjelini. »Dapače, to je kontekst u

kojem treba razmotriti složene odnose između religije i obiteljskog života. Obitelj je zapravo ključno mjesto vjerske socijalizacije, ali i sama se mijenja – nužno odgovarajući na duboke gospodarske, društvene i demografske promjene» (str. 87). U tom okviru mora se sagledavati i povijesna uloga kršćanskih crkava kao institucija odgovornih za obilježavanje i legitimiranje ključnih trenutaka u životnom ciklusu obitelji (krštenja, vjenčanja, pokopa itd.).

Peto poglavlje (str. 109–127) se bavi položajem religija u obrazovnim sustavima Europe. U posljednjim desetljećima 20. stoljeća radno mjesto, obiteljski život, s time povezana etika i očekivanja zaposlenja promijenili su se do neprepoznatljivosti. Kako će obrazovni sustav općenito odgovoriti na takve promjene, veliko je pitanje. To je zahtjevan kontekst u kojem, prema autorici, treba promatrati ulogu obrazovanja u održavanju, ili čemu drugom, religijskog sjećanja suvremene Europe. U velikim dijelovima Zapadne Europe crkve i dalje utječu na obrazovanje u ulozi vlasnika ili upravitelja mnogih škola; ali način na koji te škole funkcioniraju razlikuje se od mjesta do mjesta. Međutim, sve one podliježu državnoj regulativi u pogledu skrbi za učenike tih škola i obrazovne ustanove. Za ilustraciju autorica analizira francuski i engleski obrazovni sustav i zaključuje: »Država subvencionira, a u nekim slučajevima i financira, određeni broj denominacijskih škola koje nude, relativno govoreći, visok obrazovni standard, zbog čega u njih svoju djecu upisuju politički utjecajni roditelji. Ostali roditelji (naročito pripadnici nekih vjerskih manjina) nemaju za sada takvu sreću – iako se stanje u Engleskoj i Walesu polako počinje mijenjati« (str. 118). Peto poglavlje knjige autorica zaključuje ističući vjersko obrazovanje u nastavnom programu kao područje koje stvara velike nesporazume.

Odnos religije i europskih medija tema je šestog poglavlja (str. 129–148). Grace Davie polazi od činjenice da je religija u suvremenim europskim društvima u biti oblik slobodne aktivnosti – ne može se nametnuti, a njezin složen odnos s medijima odražava promjenjivu prirodu suvremenih društava prije nego promjene u području religije *per se*. Stoga autorica i postavlja u središte pitanje odražavaju li mediji činjenice vjerskoga života ili su one nužno izobličene kad ih prikazuju mediji – čak do tle da same postaju alternativnim izvorima simbola? Međutim, prema autorici, ključno pitanje odnosa religije i medija jest mijenja li se načinom prenošenja i sama priroda poruke i jesu li sami mediji postali *de facto* oblik religije?

U prethodnim poglavljima već je bila riječ o sve većoj vjerskoj raznolikosti u suvremenoj Europi. Autorica je istaknula postojanje vjerskih manjina u poslijeratnoj Europi. U sedmom poglavlju (str. 149–174) autorica postavlja pitanje tko ima ili nema pristup pravima ili povlasticama koje su sastavni dio paketa za entitete poznate kao »vjerske organizacije« u suvremenom europskom društvu? U podlozi cijelog pitanja nalaze se koncepti tolerancije i pluralizma. Sa sociologijskoga stajališta, pitanja tolerancije i pluralizma bila su početno postavljena u okviru širokoga sporazuma s novim vjerskim pokretima. Odnedavno se debata premjestila na zajednice drugih vjera u suvremenoj Europi, naročito na judaizam i islam. Sva društva nužno moraju imati neki način utvrđivanja ishoda složenih etičkih i moralnih pitanja što se pojavljuju kao sastavni dio čovjekova života, ali u kasnomodernim društvima, s obzirom na brzinu otkrića u suvremenoj znanosti, u ubrzanom obliku. Ne iznenađuje da je okvir u kojemu se o tim pitanjima odlučivalo u Europi tradicionalno bilo judeo-kršćansko mišljenje poznato kao

moralna teologija. Na smjeni tisućljeća tu premoć dovode u pitanje dva razvojna tijeka, od kojih je dolazak zajednica alternativnog etičkog okvira samo jedan. Drugi je sve veći udio Europljana koji bi za sebe rekli da su sekularni za razliku od religioznih, u bilo kojem smislu te riječi. Još uvijek manjinska, ta skupina mora odigrati važnu ulogu u uspostavi novih načina odlučivanja o politikama u tim teškim pitanjima, uključujući, na primjer, istraživanje embrija ili odluke vezane za eutanaziju. Činjenica da se mnoga od tih pitanja tiču početaka i kraja ljudskih života jednostavno naglašava njihovu blizinu tradicionalnim shvaćanjima svetoga.

Tema osmoga poglavlja (str. 175–195) su novi oblici religioznosti u suvremenoj Europi. No najznačajnijom autorica drži osviještenost o religijskim inovacijama koje dolaze kako u konzervativnom tako i u radikalnim oblicima. Tu se poslužila primjerom *Opusa Dei* (izvorno španjolskoga) i eklezijalnog pokreta *Communione e Liberazione* (talijanskoga). Prema autorici bit vjerskih inovacija je sjećanje koje mutira, prije nego alternativno sjećanje.

Nastavljajući se na ove rasprave, u devetom poglavlju (str. 197–219) razmatra se sve veća popularnost svetih mjesta i hodočašća, što dovodi do odnosa turizma i hodočašća, te važnosti estetike (arhitekture, umjetnosti i glazbe) kao nositelja svetoga. Ovo poglavlje tematizira i liturgijske promjene, kao i značaj vjerskih svetkovina koje mogu privući značajan dio mladih, unatoč vrlo niskoj razini religijske prakse u toj dobnoj skupini. Grace Davie spominje i jedan posve drukčiji vid hodočašća, koji prožima dobar dio europskog iskustva. Rat je dio zajedničkog sjećanja Europe. Ratne komemoracije i ratna groblja, dapače, mogu se naći diljem kontinenta, a i dalje privlače ljude iz cijeloga svijeta i za osobne i za javne godišnjice. To su moćna

mjesta koja evociraju tragedije europske prošlosti. Jednako su važna za shvaćanje što znači biti Europljaninom ali i za pravilno shvaćanje europske religije, jer objedinjuju osjećaj nacionalnog identiteta i neke vrsti vjerskog nauka. U velikoj većini slučajeva, na primjer, natpis na grobu implicira da je pojedinac poginuo i za Boga i za svoju domovinu.

U posljednjem, desetom poglavlju (str. 221–242), autorica nudi svoj teorijski koncept za objašnjenje i razumijevanje religije u Europi kroz koncept sjećanja i njegovih varijacija: zastupničko sjećanje, nesigurno sjećanje, posredovano sjećanje, alternativna sjećanja, simbolička sjećanja, ugasla sjećanja, prekinuta i/ili ponovno otkrivena sjećanja, konfliktna sjećanja i, na kraju, sjećanje koje mutira – neprestana obnova europske religije. Autorica zaključuje: »Bez određene osviještenosti o zajedničkom identitetu i zajedničkoj baštini, nije vjerojatno da Europska unija (ili bilo koja druga definicija kontinenta) može postati djelotvorna društvena stvarnost, za razliku od gospodarske. 'Duša Europe' ne smije se prepustiti slučaju. U društvu koje je sve pluralističnije, moralo bi se povesti računa i o njezinoj formi i o sadržaju, imajući na umu vanjske kao i unutarnje odnose – bitan je globalni kontekst, kao i unutarnji pritisci kontinenta ... Svatko ima koristi od pronalaženja odgovarajućih oblika vjerskoga života za novo tisućljeće, drugim riječima, afirmiranje zdravih mutacija u religijskom naslijeđu Europe i obeshrabrivanje onih drugih. Razumijevanje religije kao oblika kolektivnog sjećanja trebalo bi sagledavati u tom svjetlu ...« (str. 242).

Ova teorijski i empirijski fundirana studija religije u Zapadnoj Europi izniman je doprinos razumijevanju religijske situacije u zapadnom europskom kontekstu na prijelazu u treće tisućljeće. Knjiga poruču-

je nužnost istodobnog uvažavanja različitosti i sličnosti među europskim zemljama. Uspriko različitosti, u Europi ipak prevladava necrkvenost, premda još ne toliko i nereligioznost. Društvene promjene govore o tome da je pretežit način europskoga života onaj koji obznanjuje dominantnost potrošačkoga i pluralističkoga stila života. Potrošnja i osobne preferencije svakako utječu na to na koji će se način pričati religiji i na koji će se način ona konzimirati. U tom je kontekstu naglasak na osobnom izboru, a ne na obvezi pripadanja određenoj religiji. Osoban izbor i potrošački mentalitet mijenjaju dominantan obrazac religioznosti, ali to ne mora neizbježno voditi smanjenju razine religioznosti. Imajući u vidu društvenu i religijsku promjenu, osnovno je pitanje koliko smo tu promjenu spremni i sposobni vidjeti u njezinoj složenosti, izvan jednostavne kvantitativne ocjene pada ili porasta religioznosti.

Ova vrijedna knjiga može biti izrazito zanimljiva znanstvenoj i stručnoj javnosti te posebno svim stručnjacima koji se bave religijom, napose u raspravi s obzirom na religijsku situaciju u Hrvatskoj u kontekstu njezina uključivanja u Europsku uniju.

Nela Gašpar

Ivan STOJKOVIĆ – Dubrovčanin (1392./95.–1443.), *Konkordancija nepromjenjivih dijelova Biblije. Šesnaest biblijskih hermeneutskih postavki*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006., 124 str.

Potkraj 2006. godine u izdanju izdavačke kuće Kršćanska sadašnjost pojavilo se u otmjenoj opremi vrijedno djelo *Ivana Stojkovića*, hrvatskoga teologa iz 15.

st. podrijetlom iz Dubrovnika, pod naslovom *Konkordancija nepromjenjivih dijelova Biblije. Šesnaest biblijskih hermeneutskih postavki* (lat. naslov: *Concordantia partium sive dictionum indeclinabilium totius Bibliae (Prae)suppositiones generales de Sacra Scriptura. Sexdecim suppositiones hermeneuticae Bibliae*). Uz latinski tekst pridodan je paralelni prijevod na hrvatski što ga je načinio prof. dr. sc. Nikola Hohnjec koji je uz to napisao i *Uvodnu raspravu u Stojkovićevu biblijsku hermeneutiku*. Djelo također sadrži i studiju pod nazivom *Život i djelo Ivana Stojkovića* što ju je načinio akademik Franjo Šanjek. Obojica su profesori na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

U svojoj studiji kao povijesno-kulturološko-političkom kontekstu za razumijevanje Stojkovićeve hermeneutike akademik F. Šanjek višedimenzionalno ocrta život i djelovanje Ivana Stojkovića u njegovu školovanju, sazrijevanju i probijanju na tadašnju europsko-kulturno-crkvenu pozornicu na kojoj je ambiciozni Dubrovčanin zaigrao neosporno značajnu ulogu. Rišući blistav put u školovanju i studiju mladoga Dubrovčanina, od rodnooga Dubrovnika preko Padove pa do poznatoga učilišta u Parizu, dr. Šanjek na temelju izvora prikazuje kako je u to vrijeme jedan Hrvat uspio steći ne samo solidno teološko znanje nego kako je svojom sposobnošću i natprosječnom inteligencijom postigao najviše tadašnje znanstveno obrazovne stupnjeve i visoka priznanja. Akademik Šanjek citira A. Tourona koji Stojkovića opisuje da je bio »sretan genij, pravedan, natprosječan, posjedujući sigurno pamćenje, živu i plodnu maštu, izuzetnu sposobnost izražavanja, a njegovo čelično zdravlje omogućavalo mu je i najotpornije poslove, tako da je mogao udovoljiti prirodnoj težnji da sve čita i proučava«. Posjedujući takve osobine mladi dominikanac po-